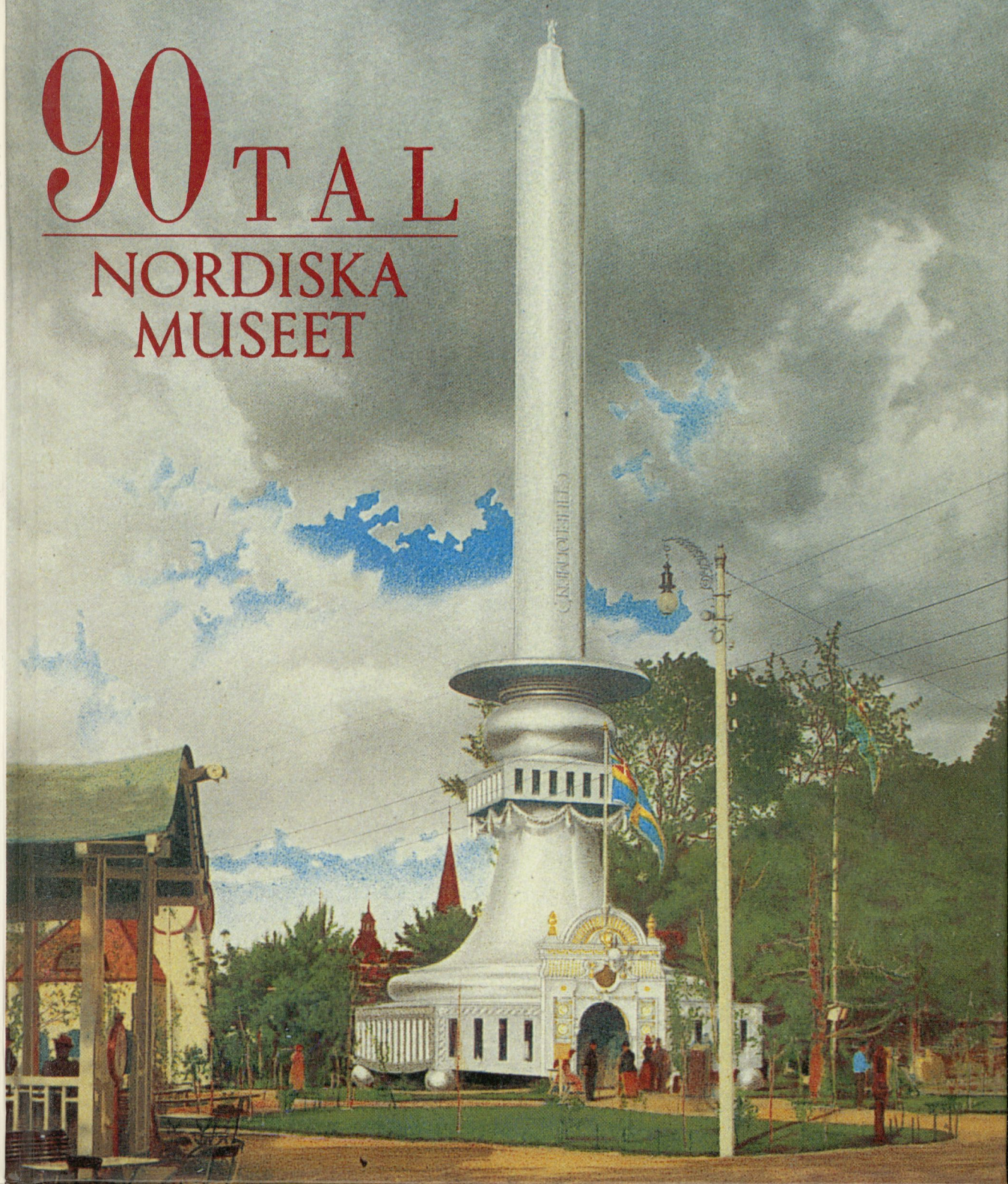

FATABUREN 1991

90 TAL

NORDISKA
MUSEET

90 TAL

VISIONER OCH VÄGVAL

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK

FATABUREN 1991

FATABUREN 1991

ISBN 91 7108 303 0

ISSN 0348 971 X

© Nordiska museet och respektive författare.

Redaktion Hans Medelius, Sten Rentzhog.

Bildredaktör Agneta Johansson.

Teknisk redaktör Berit Nordin.

Bildmaterialet tillhör Nordiska museet om inte annat anges. I de fall fotografens namn inte uppges är denne okänd.

Summaries translated into English by Skans Victoria Airey.

Omslag: Liljeholmen byggde sin utställningspaviljong i form av ett 40 meter högt ljus. Från dess topp strålade elektriskt ljus ut över utställningsområdet. Foto Uppsala universitetsbibliotek.

Bohusläningens Boktryckeri AB, Uddevalla 1991

DE POLITISKA PARTIERNAS UPPGÅNG OCH FALL

Leif Lewin

*Leif Lewin, professor i
värtalighet och statskun-
skap vid Uppsala uni-
versitet.*

Konservatism, liberalism och socialism var de ideologier, som började ta partipolitisk gestalt under 1890-talet. Högern samlades kring krav på tullar, försvarsupprustning och bibehållen social ordning. Liberala samlingspartiet företrädde konsumentintresset och principen om allmän rösträtt. Socialdemokraterna utgick från marxismens världsbild men övergav så småningom efter en djup ideologisk kris socialiseringsdoktrinen för ett i fråga om äganderätten mera pragmatiskt program för statlig styrning av näringslivet. Vid första världskriget tillkom ytterligare två partier – kommunisterna, som höll fast vid en mera renlärig marxism, och bondeförbundet, som verkade för de lantbrukarintressen som den till en "bolagshöger" förvandlade konservatismens ansågs ha övergivit. I sjuttio år behärskade detta fempartisystem vårt lands parlamentariska liv. 1988 kom ett sjätte parti in i riksdagen; i stället för den gamla höger-vänsterskalan representerade miljöpartiet den nya politiska konfliktdimension, som brukar kallas tillväxt-ekologi.

De politiska partierna var ovälkomna barn, när de föddes för hundra år sedan. Till och med när det oscariska samhället länge gått havande med de nya formerna att organisera det politiska livet, gjordes energiska försök att abortera det oönskade fostret. En kommitté borde tillsättas, det var den beprövade metoden att se till att ingenting hände. En kommitté av kloka riksdagsmän borde få i uppdrag att undersöka om man inte som förr kunde enas om förnuftiga förslag och därmed lugna den politiska upphetsningen i landet, som plötsligt rest sig som en stormvind. För av partisplittring hade Sverige enbart dålig erfa-

*En rösträttsdemonstration på
Norra Bantorget 1902. Foto
Pressens Bild AB.*

renhet. Man fruktade att det kunde bli som några hävdade för hundrafyrtio år sedan: att de förtroendevalda skulle bli beroende av väljaropinionen för sina ställningstaganden i riksdagen. Nåja, den gången hade faran blåst över och i riksdagsordningen från år 1810 hade man uttryckligen slagit fast, att riksdagsmännen var förbjudna att bindas av några instruktioner från väljarna. Men vad skulle hända om man nu bildade regelrätta partier ute i landet? Dessa skulle fordra att riksdagsmännen var trogna partiprogrammen. Riksdagsmännens konstitutionellt föreskrivna skyldighet att självständigt bilda sig en uppfattning i samhällsfrågorna skulle spelas bort och ledamöterna underordnas en godtycklig och illa upplyst "folkvilja". Därför efterlyste man nu besinning. Bekymrat varnade riksdagsmännen för att demokratin annars snart skulle stå för dörren.

TULLFRÅGAN

Vädjan förklingade ohörd. Sommaren 1887 var det för sent att gräva ned stridsyxan och hindra medborgarna från att organisera sig i politiska partier. Engagemanget och skiljelinjerna var alltför djupgående i den fråga, som dominerade debatten: tullfrågan.

Tullfrågan var Sveriges första starka politiska upplevelse av industrialismen. Längre var vi ett sovande folk. Inte bara i jämförelse med de stora industriländerna utan också i förhållande till de nordiska grannländerna nåddes vi sent av den ekonomiska, sociala och politiska omvälvningen. Vi hade färre industriarbetare procentuellt sett, vi förblev ett efterblivet jordbrukarland med patriarkaliska förhållanden i vardagsliv och politik. I den nya tvåkammarriksdagen konserverades överklasssamhället; tanken i den nya riksdagsordningen att lägga makten i de besuttnas händer för att trygga samhällslugnet blev förverkligat till den grad att det överträffade vad lagstiftarna avsett. Exklusiva rösträtsregler uteslöt de flesta från valurnorna och av de få röstberättigade var det enbart ett fåtal som utnyttjade denna rättighet. Inget annat folk på en motsvarande bildningsnivå visade så litet intresse för politik som det svenska.

Men så började den nya transporttekniken att föra billiga livsmedel från de stora jordbruksproducenterna på andra sidan haven. Det europeiska jordbruket råkade i kris. Krav restes på skydd för det svenska jordbruket. Tullföreningar bildades. Följden blev att konsumentintressena kände sig hotade och klubbar grundades till förmån för det rådande frihandelsintresset.

I tulldebatten mönstrades ideologierna. Frihandlarna bekände sin tro på den liberala marknadsläran. Konkurrenten var de fattigas främsta värn mot höga livsmedelspriser. Den var också den enda vägen för välståndsutvecklingen. I den nya, dynamiska tidsåldern kunde man inte gömma sig bakom tullmurar. Industrialismen krävde en omstrukturering av samhället, nedläggning av jordbruk och satsning på nya näringar. En sådan samordning blev visserligen smärtsam för dem som drabbades. Men från det sjudande industrisamhället fanns ingen återvändo.

De konservativa tillbakavisade liberalernas hjärtlöshet. Skulle man stillatigande åse den starkares härjningar, när den förfördelade var modernnäringen och det egna fäderneslandet? Skulle Sverige ensamt behålla frihandeln, när land efter land skyddade

Arbetarna tåga
ut i valkampen.

sitt jordbruk med tullar? De fattiga, som liberalerna talade så vackert för, gagnades bäst om de genom en protektionistisk politik garanterades sin arbetsförtjänst. Tryggad sysselsättning var viktigare än billigt bröd.

Det gällde bara för riksdagsmännen att lösa tullfrågan, innan det blev riksdagsval igen. Annars skulle säkert väljarna kräva åsiktsdeklarationer från riksdagskandidaterna och så var parti-herraväldet och demokratin ett faktum.

Men slumpen ville annorlunda. Kungen hade sina politiska ambitioner, länge hade han väntat på ett tillfälle att få visa sin makt genom att begagna den grundlagsparagraf, som gav honom rätt att upplösa andra kammaren. När riksdagen gång på gång misslyckats med att få ett beslut om tullarna, föranstaltade han våren 1887 om ett extraval. Beslutet var en mardröm för riksdagsmännen, för nu kastades man rakt in i en formlig folkomröstning i den fråga man helst av allt ville se löst i tysthet, undan väljarnas inflytande.

Och väljarna vaknade – äntligen. Valdeltagandet fördubblades. Och det politiska intresset hade kommit för att stanna.

En kommitté? utropade en protektionistisk greve med lågande harm sommaren 1887, när riksdagen efter extravalet samlades för att dra sina slutsatser. *Ett förslag som uppskjuter frågan, ett förslag som totalt stympar våra fordringar, det förslaget skulle vara avsedt att lugna upphetsningen i landet . . . Nej, mine herrar, facklan tänd lär nog få lof att brinna, till dess den brunnit ut och den ena eller andra åsigten blifvit tillbakaträngd.*

Även det ordinarie höstvalet gick i tullfrågans tecken – och alltjämt behöll frihandlarna en, låt vara allt mer krympande, majoritet. Då inträffade en skandal. Det upptäcktes att en frihandlare i Stockholm – ”Ångköks-Olle”, han var ångköksföreståndare till professionen – resterade i obetalade kommunalskatter på 11 kronor och 58 öre. Det var nog för att diskvalificera honom och inte bara honom utan alla frihandlare, som stod på samma lista som han. Stockholms 22 frihandlare byttes ut mot 22 protektionister, det räckte för att kasta om majoritetsförhållandena, regeringen avgick och jordbrukstullar infördes i vårt land.

*Arbetarna tåga ut i valkampen.
Valaffisch för socialdemokraterna 1911, komponerad av G. A. Jacobsson.*

MOBILISERING

Det var sålunda en föga ärorik debut i demokratisk statsmannakonst, som vårt land gjorde för hundra år sedan. Men tullfrågan blev den utlösande händelsen i omvandlingen från privilegiesamhälle till folkstyrelse.

I fortsättningen skulle det inte bli möjligt att nonchalera folkviljan. Tidigare hade riksdagsmännen valts på personligt renommé och social prestige. Nu efterfrågades deras åsikter. Riksdagsmännen hade att representera sina väljares uppfattning. Vad mera är: de organisationer, som bildats under tullagitationen, permanentades som politiska partier i den nya politiska strid, som nu blåste upp: frågan om vidgning av rösträtten. Tullföreningarna blev högerorgan, frihandelsklubbarna vänstersammanslutningar; några personer bl.a. kungen själv, förenade frihandelsuppfattningen med motstånd mot rösträttsvidgning och kallade sig "moderat frihandlare".

Det partipolitiska mönster, som i början av 1890-talet på detta sätt sprack ut över Sveriges politiska karta, har sedan dess bestått med en förvånansvärd regional stabilitet. I tullvänliga trakter står i dag de borgerliga starka, i frihandelsområden återfinns socialdemokrater och kommunister. Bakom dagens moderater ser vi alltså svin och rågskörd ("Amerikafläsket", "rågtullen"), bakom dagens idealistiska vänstermän driftiga hamnkaptener och odlare av sockerbetor.

De politiska partierna har blivit valens organisatörer. För varje val har partierna lyckats locka fler och fler väljare till valurnorna. På så sätt har ett parti sällan förlorat något val i den meningen att man fått färre röster än tidigare; ökningen av antalet röstande är huvudtendensen. Tillströmningen är så enorm att statsvetare brukar använda ordet *mobilisering* för att beskriva den. Medan endast 45 000 väljare röstade år 1872, var motsvarande siffra år 1988 fem och en halv miljon.

Förskjutningarna i de olika partiernas styrkeförhållanden beror i stället på i vilken varierande takt de olika partierna har lyckats mobilisera sina sympatisörer. Det slutande 1800-talets protektionistiska högervind efterträddes snart av en kraftig vänsterkantring i och med den ökade arbetarrörelsen. När rösträtten utvidgades i det nya seklets början till alla vuxna män oberoende av inkomst och förmögenhet och socialdemokraterna blev

det största partiet, marscherade samtidigt de konservativa in i städerna och blev en "industrihöger" från att ha varit "godsherreparti". De stackars liberalerna tvingades ut på landsbygden, där de en tid hade sin främsta hemvist, innan de också där fick konkurrens av det nybildade bondeförbundet. Kommunisterna grundades vid samma tid men blev aldrig något hot mot socialdemokratins dominans i de industrialiserade bygdernas lägre sociala skikt. 1900-talets valhistoria är sedan en kombination av en monoton upprepning av socialdemokratins allt framgångsrikare mobilisering av industriarbetare (år 1948, slutligen, kom vi upp i internationell nivå i fråga om valdeltagande främst tack vare socialdemokratins höga röstetal bland arbetarna) och den ödets ironi, som medförde att en seger för ett borgerligt parti alltid tycktes gå ut över ett annat borgerligt parti. Och som en oavbrutet bultande motor i den utvecklingen har mobiliseringen av väljarna pågått från sofflocket till valurnorna ända till senare tid, då – som vi skall se – en överraskande förändring inträder.

VÄNSTERNES MISSTAG

Det var med blandade känslor sekelskiftets högermän såg tillbaka på partiernas födelse under 1890-talet. Sakfrågan hade de visserligen vunnit. I tullfrågans kölvatten följde nationalism, paternalism, upprustning. Aldrig hade man väl hört så mycken klingande vältalighet, som hyllade tronen, altaret och svärdet; aldrig hade konkurrensen, individualismen, "atomismen" och kosmopolitarismen fördömts så eftertryckligt.

Men på sikt såg utvecklingen hotfull ut. För varje år förde industrialiseringen allt flera industriarbetare över rösträttsstreck och var dessa hade sina politiska sympatier behövde man inte tveka om. Det var också på vänsterhåll man principiellt hyllade partilivet. Trots att de förlorat tullstriden tillskrev sig vänsterfolket segern: viktigare än utrikeshandeln var enligt deras uppfattning att partier och åsiktsröstning nu lades till grund för folkrepresentationen.

Man kan invända att det nu inte var så mycket bevänt med det senare. Högermännen kunde visa att väljarna mera röstade efter intresse än efter åsikter. Industriarbetarna röstade på socialdemokraterna, företagen på högerpartiet. Slagord trädde i stället för argument. Symboler och partietiketter ersatte en självständig

Högerledaren, amiral Arvid Lindman, valtalar i Stockholm 1911. Foto Pressens Bild AB.

åsiktsbildning. Och så skulle det förbli långt in på det tjugonde seklet.

Obevekligt rödfärgade industrialiseringen Sveriges politiska karta. Genom majoritetsval i enmanskretsar byttes den ene högermannen efter den andre ut mot vänsterns kandidat. Högermännen såg pessimistiskt på framtiden. De vågade knappast stå upp för sitt parti. Det berättas att några var så beklämda att de inte torde se sig i spegeln på morgonen, när de rakade sig, av rädsla att se en högerman.

I det läget gjorde vänsterpartierna ett ödesdigert misstag. De underskattade den konservative statsministern Arvid Lindmans manövrerande i rösträttsfrågan tjugo år efter tullstriden. Lind-

man var en pragmatisk taktiker, som förstod att det näst bästa var bättre än ingenting alls. Motståndet mot allmän rösträtt kunde i längden inte bli framgångsrikt; de flesta andra, mera utvecklade länder hade redan infört den. Men var det rimligt, frågade Lindman i sin rösträttsproposition och vilade sina troskyldiga ögon på de gudfruktiga liberala lantmännen i norra Sverige, att majoriteten skulle få allt och minoriteten ingenting, när den förra bestod av hätska ateister och arbetarledare som under den fortgående industrialiseringsvågen snart skulle utplåna bonderepresentationen även från de områden, som hittills varit jordbruksbygder? Var det inte skäligt att minoriteten genom en övergång från majoritetsmetod till proportionell valmetod tillförsäkrades en ställning som svarade mot dess andel i valmanskåren?

Vänsterns ledning fnyste föraktfullt åt sådant taktikspel. Men genom eftergift efter eftergift – även till priset av stark inre kritik – lyckades Lindman till slut splittra vänstern och få med tillräckligt många norrländska lantmän för att segra. Det blev en chock för vänsterns ledare och särskilt för den allmänna rösträttens främste förespråkare, den liberale partiledaren Karl Staaff. Vänstern röstade nej, när den allmänna rösträtten för män infördes i vårt land – och det var ändå den fråga, som vänstern stridit för i tjugo år. Vänstern gjorde det för att man inte kunde tåla tillägget om proportionell valmetod. Vänsterns ledare var, som sagt, djupt nedslagna av att högern segrade i själva deras paradfråga. Men för Arvid Lindman var övergången till proportionalitet i samband med rösträtsreformen en parlamentarisk triumf, som han ännu på sin ålders höst erinrade sig med största tillfredsställelse. Högerledaren hade räddat sitt parti från utplåning.

Men bakom retoriken i debatten om valmetoden ser vi partiintresset. Under 1880-talet, när högern gick framåt på grund av medvinden i tullfrågan och liberalerna ännu var ett litet parti, hade Staaff hyllat den proportionella valmetoden; den var ju den enda möjligheten för ett litet parti att bli representerat i riksdagen. Det stora högerpartiet försvarade vid den tiden den rådande majoritetsmetoden. Så ändrades styrkeförhållandena genom ökningen av arbetarröster och därmed också ideologin om vad som var en "rättvis" representationsprincip. Under årtiondenas lopp skulle liberalerna inta en tredje ståndpunkt, identisk med den första. Det var när folkpartiet framstod som ett minoritets-

*Liberalernas partiledare Karl
Staaff talar till Bondetåget 1914.
Foto Pressens Bild AB.*

parti vid vår senaste författningsreform och följaktligen energiskt förordade den proportionella representationen under det att det så dominerande partiet, socialdemokraterna, länge hyste sympati för den majoritetsmetod, som överrepresenterade det största partiet.

ÖDESTRO

Men vänsterns förlägenhet bestod inte bara i att man underskattat Arvid Lindmans strategiska skicklighet. Nederlaget mot högern blev också en knäck för vänsterns ödestro.

Enligt vänsterns historiefilosofi borde varje händelse betraktas i ett större sammanhang, i vilken den ingick. "Det stora sammanhanget" – det var för vänstern den förutbestämda utvecklingen mot parlamentarisk demokrati. Kungamakten var dömd att brytas. Styrelsesättet skulle i framtiden regleras i folkliga konstitutioner. När kungen – och högern – motsatte sig detta och hävdade grundlagens princip att kungen själv hade rätt att välja sina rådgivare, oberoende av partipolitiska majoritetsförhållanden, handlade han "inkonstitutionellt". Att följa grundlagen, så löd paradoxen, var inkonstitutionellt.

Denna anklagelse mot kungen var oerhörd och valrörelserna under första världskriget blev de häftigaste vi haft i vårt land. Det var inte bara skilda intressen, som stod på spel. Det var hela vänsterns historiesyn att den svenska utvecklingen ödesbestämt skulle lägga makten i folkflertalets, dvs. i vänsterpartiernas, händer.

Därmed blev vänsterns misstag i början av 1900-talet inte bara en taktisk felbedömning i kraftmätningen med Lindman. Vänstern förlorade sin utopi. Historien visade sig inte vara determinerad. Skickliga aktörer kunde bryta med det förmenta schemat. I stället för en vänstermajoritet, som kunde omforma samhället efter sina väljares intressen, fick vi en helt annan utveckling än den prognosticerade: proportionaliteten framkallade ett fempartisystem, där ingen nådde majoritet och kompromissen sålunda blev den nödvändiga beslutsformen. Regeringens roll blev att söka enighet och samling, oppositionens inte att motsätta sig utan att medverka i samhällsomvandlingen. Medelvägens politik utformades som ett alternativ till både kapitalism och socialism. I stället för att störtas utvecklades det svenska samhället under 1900-talet i samförstånd mellan olika parter som den sakta växande process, vilken en gång föresvävat 1800-talets konservativa ideologer som ett ideal för samhällsförändring. Edmund Burke mer än Karl Marx skulle ha haft anledning att glädja sig åt den svenska modellen.

ÅLDERSSYMPTOM

Vänder vi så blicken mot slutet av den hundraårsperiod vi överblickar ser vi emellertid ålderssymtom hos våra partier. Deras förmåga att attrahera väljarna synes vara i avtagande; för första

gången ser vi under 1980-talet ett sjunkande valdeltagande. Partierna förgubbas; ungdomen söker sig inte längre till partipolitiken. Politikernas anseende bland väljarna minskar. De känslomässiga banden till partierna löses upp. Partibytarna och blankröstarna ökar i antal.

Men partiernas kris behöver inte vara en kris för demokratin. Kanske måste de nuvarande partierna dö för att drömmen om den rationelle medborgaren skall förverkligas. Medborgarnas kunskap om och intresse för politik har nämligen kraftigt ökat samtidigt som de i minskad utsträckning identifierar sig med ett visst parti. I det nya kunskapssamhället med välutbildade medborgare pågår en tyst revolt mot de gamla politiska auktoriteterna. I ökad utsträckning klarar sig medborgarna själva utan att hålla partierna i hand. De demonstrerar mera, skriver flera artiklar och insändare, yttrar sig oftare i föreningslivet, har större förmåga att hantera myndigheter och överklaga beslut. Framför allt röstar de i ökad utsträckning efter åsikter och inte efter social bakgrund och kan bättre än tidigare resonera principiellt om vad som ligger i samhällsintresset och inte bara är till fördel för den egna gruppen. De politiska partierna har gjort en historisk insats under den förflutna hundraårsperioden genom att föra upp väljarna från rollen som undersåtar, som med mössan i hand följer överhetens påbud, till politiskt kompetenta och principiellt intresserade medborgare. De politiska partierna har gjort sin plikt. De politiska partierna kan gå.

Vad kommer i deras ställe? Någon form av partier kommer att fortsätta att vara förbindelselänken mellan medborgarna och besluten. Enfrågerörelser kan definitionsmässigt aldrig åstadkomma de prioriteringar, som politiken syftar till. Men en välutbildad och kritisk valmanskår har givit framtidens partier nya förutsättningar för sin verksamhet. Den ensidiga opinionsbildningen uppfifrån, "förankringen" och rådslagsmanipulationernas tid är förbi. Dialogen blir den normala samtalsformen. Medborgarna kommer inte längre att okritiskt följa partiernas valparoller utan söker självständigt bilda sig en uppfattning i samhällsfrågorna – inte olikt det ideal för rationell åsiktsbildning som tullstridens riksdagsmän en gång i tiden förbehöll sig själva.